

“Contra Paganos” = “Maarahva vastu”?

Etnoloogiliste mõistete teoloogilisest taustast¹

Dieter Harmening

Teesid

Artiklis vaadeldakse sõnade *paganos* ja *rusticus* tähendusi ja tõlgendusi varakristlusest tänapäevani ning õnnistus- ja maagiliste vormelite kasutamist vaimulike repertuaaris. Tänu kirjaoskusele ja ligipääsule nõidustekstidele sai vaimulikust nõiduse autoriteet, loitsude puhul võime jälgi- da levikut ülalt alla, eliidilt lihtrahvale.

Märksõnad: eliitkultur, ebausk, keskaeg, maagia, nõidussõnad, pagan, rahvakultuur

See polnud kuigi ammu, kui akadeemiline folkloristika arvas paganliku rahvausundi (superstitiooni) üksnes teadusloo uurimisvaldkonda kuuluvaks. 19. ja 20. sajandi mütoloogiaalased uuringud, mis üritasid pääseda rahvausundiliste allikmaterjalide kaudu germaanlaste maailma, said õige pea kriitika osaliseks, kuid alles arisofiast ja rassipuhutusest innustunud kristluse asemele vanemat (paganlikku) puhtgermaani usundit otsiva (saksa k *Ahnenerbe*; tõlgitav mh ka kui “esivanemate pärandus”) ringkonna uurijad diskrediteerisid selle suuna täielikult. Kahtlustati, et usundiuuringuid kasutatakse maailmavaatelise võitluse vahendina, ning jäeti see valdkond akadeemilise folkloristika uurimis- ja õpetamistegevuses pikemaks ajaks kalevi alla. Siiski polnud endiselt vastatud põhiküsimusele, kuivõrd saavad ajalooallikad, kui üldse saavad, olla arvestatavad tõendusmaterjalina, milleks olemist nõudsid neilt mütoloogiauurijad. Würzburgis kaitstud doktoritöö (Harmening 1979), mis keskendus just nimelt allikaväärtuse küsimusele ja jõudis üllatavate – nimelt negatiivsete – tulemusteni, jäi folkloristikas pea-aegu tähelepanuta.

Mõne aja eest avastasid argiajalugu ja ajalooline antropoloogia kõnealuse valdkonna uuesti. Vaevumata uuemate uurimustega lähemalt tutvuma, ammutati tühjaks kogu vanem kirjandus. Tänu arvukatele uustrukkidele on see üsna kergesti kättesaadav. Ajal, mil folkloristika oli juba ammu kriitiliselt sõnaga *rahva-* algavad

<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr28/harmening.pdf>

Dieter Harmening

terminid, nagu rahvalaul, rahvarõivad ja rahvausund, väärkonstruktsiooniks kuulutanud, avastati kõik uuesti – *rahvalik jumalakarlikkus, rahvausk, talurahvausk, rahvakultuur* – ning lisati juurde uusigi: *rahvalik nõidus, rahvalik maagia, rahvateadvus*. Eriti on päevakorral tõestada hüpoteetilise rahvateadvuse maagiline kandvus, niisiis ka selle fundamentaalne vastandumine eliitkultuurile ja selle vaimsusele. Algusest peale mõjuva konstruktsioonina, mis kujundas talurahvalikku aja(loo)tut maailma, omandas sõnaühend *maagiline rahvakultuur* vaata et pühalikud jooned. Johannes Grabmayer konstateeris Grazis:

Võib oletada, et maaelanikud olid ka pärast keskaega tugevalt paganlike kujutelmade mõju all ning käsitlesid kiriklikke riitusi ja sakramente teatud liiki 'valge maagianana', samuti nagu tänapäevane talurahvalik jumalakarlikkus on läbi põimunud maagiliste elementidega. Rahvalik maagia koges aastatuhandete jooksul ilmselt (vähemalt väliselt) ainult väheolulisi muudatusi (Grabmayer 1994: 11; vrd Brückner 1994).

Analoogse formuleeringuga tuleb Aron Gurevitš välja oma teoses *Keskaja inimese maailmapilt*:

Rahvalik maagia, rahvalik nõidus muutus aastasadade ja aastatuhandete vältel ilmselt vaid tühises osas (Gurevitš 1978).

Kui nii julgete väidetega välja tulla ei tahetud, püüti leida vähemalt muistse germaanluse jälgi. Ajalehes *Frankfurter Allgemeine Zeitung* ilmunud pikemas kirjutises kahtlustas Wolfgang Behringen rahvaluule egiidi all tehtavaid usundi- ja maagiauuringuid *Wodani*² *vaimu väljakutsumiseks (Frankfurter Allgemeine Zeitung 1993: 26).*

Et kõik ei pruugi nii olla ja tegemist on pigem järjekordse soovunelmaga, on Paul Derks oma kaastöös osutanud terminitele *Wodan* ja *wuetende heer*. Osundan tema kirjutist:

Tänapäeval püüavad taas kord kõikvõimalikud asjaarmastajad ja professionaalsed ajaloolased kõige ebamäärasematest või lausa puuduvatest jälgedest enesekindlalt välja lugeda tõendust paganlike müütide säilimisest kristlikus pärimuses. Et ühelt poolt ei kuulu germaani muinasteadus ajalooliselt mõistetavatel põhjustel pärast Teist maailmasõda enam saksa keele ja kirjanduse eriala kohustuslike ainete hulka, on veel tööle

Dieter Harmening

jäänud õppejõud suutnud kriitikameeleta juhtudel tuua tulevas-tele põlvkondadele pigem suurt kahju kui kriitikameelega juh- tudel olulist kasu. Teisalt aga viib puuduv akadeemiline kont- roll kohustusliku aine 'vanema germanistika' hiljutise ärakao- tamise tõttu selleni, et eksiteele sattunud minevikuihalus ko- mistab asjatundliku juhendamiseta jumalateotsingul raama- tukogudes ikka ja jälle "parimate asjatundjate" sulest pärit iganenud raamatumürakate otsa, jõudmata kriitiliste, sageli rangelt retsenseeritud ajakirjade ja kogumike artiklites leidu- vate uuemate vaatenurkadeni. Selles vaakumis lokkab võhik- lik rumalus, mis püüab näha iga potikillu taga, igas kaevus ja allikas, nii vanades mõistatuslikes koha- kui ka uuemates põl- lu- ja heinamaanimedes taas kord – täpselt nagu varemaltki – vanade jumalate eluasemeid või vähemalt paika, kus peeti Varuse lahing.³ Seetõttu tekib ikka ja jälle vajadus selgitada, mida me metoodiliselt põhjendatult öieti teame hilisema Sak- samaa pinnal austatud jumalatest. Olgu siinkohal taas kord esile tõstetud Wodani liin. Tema on selgelt kõige lugupeetum. Peajumalaks peetud Wodanile jäävad kõik teised kaugelt alla; majavaimudele ja elfidele ei hakata tavaliselt üldse aega rais- kama (Derks 1991).

Aron Gurevitš on oma väidetes keskaja maagilise rahvakultuuri, tuhandeaastase rahvaliku nõiduse kohta tuginenud varakeskaeg- setele patukahetsuskirjadele (Gurevitš 1987: 125–166, 335 jj). Aasta- raamatus *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* 1994 õnnestus mul näidata, et tema kasutatud allikad kuulusid normatiivsesse kirjan- duslikku traditsiooni, mis oli kaua aega levinud kogu Euroopas, kuid pärines mõneti Idamaadest (Harmening 1994: 137–150). Took- sin ühe näite. A. Gurevitš kirjutab:

Kirik ei keelanud ravimtaimede korjamist seni, kuni seda saatis palvete lugemine, kuid märkis ühtlasi ära, et usutunnistuse ja meieisapalve asemel pomiseti hoopis jõledusväärseid nõia- sõnu (Gurevitš 1987: 134; vrd Harmening 1994: 139 jj).

Näiteteksti autor tugineb selles 11. sajandi Arezzo üleskirjutusele, mis pärineb Wormsi piiskopi Burchardi⁴ (surnud 1024) *Decretumisse* kuuluvast *Correctori* pärimusest ja on tagasiviidav Braga Martini- ni,⁵ kes tõlkis selle teiste Idamaade traditsioonist pärit tekstide hulgas ja kandis 572. aastal ette Ibeeria poolsaare loodeosas (prae-

Dieter Harmening

guse Portugali alal – toim) asuva Braga sinodil (Harmening 1994: 148; Schmitz 1958b: 394 jj, tekst 424, tsitaat 65).

Minu A. Gurevitši avastuse kahtluse alla seadnud ja veel arvukalt analoogseid ideid paljastanud raamatuga *Superstitio* seotud mõtteavalduses (Gurevitš 1987: 335 jj) möönab lõpuks ka nimekas keskaja teoreetik ise, et patukahetsusraamatud ei sobi kõige paremini järelduste tegemiseks nende kirjapaneku aja ja paiga usundilise praktika kohta. Kui Wormsi Burchard osundab 11. sajandi alguses mingit määrust, ei saa sellest sugugi kindlalt järeldada vastavate kommete kehtimist Wormsi ümbruskonnas. Wormsi piiskopi siht polnud rääkida enesestmõistetavustest, vaid tema kogumiku eesmärk oli esitada võimalikult mahukas korpus normatiivseid tekste, mis pakuksid regulatsioone kõikvõimalikeks juhtumiteks. Sissejuhatuses teosele *Corrector* toob ta selle eesmärgi ka välja:

Selle raamatu nimeks on Corrector ehk Medicus, sest see pakub mitmesugust abi ihule ja ravimeid hingele. See õpetab igale preestrile, ka väga lihtsatele, kuidas inimestele abiks olla. Pühendatutele ja mittepühendatutele, vaestele ja rikastele, poisile, noormehele, täiskasvanule, raugale, teenijaskonnale, haigele, igas eas ja mõlemast soost (Burchardus [Wormaciensis] 1853: 949; vrd Harmening 1994: 149).

Eesmärk koostada võimalikult täiuslik, kõigiks juhtumiteks reegleid pakkuv kogumik, kehtib nii patukahetsusraamatute kui ka hilisema kanoonilise kirjanduse kohta üldiselt (täpsemalt vt Harmening 1994: 149). Siin ei taotleta tegelikkuse edasiandmist. Mis toimub patuses tõeluses, ei lähe usuisadele õigupoolest tänini kuigivõrd korda. Patt on nende arvates antropoloogiliselt põhjendatud tõsiasia ning pühakirjast, varastest konsiiliumistatuutidest ja kirikuisade teostest loogiliselt järeldatav. Seal seisab selgelt kirjas, mis on paganlus ja ebausk. Siin ei ole tegemist paganlusega, mille otsingutel on ajalooline antropoloogia, mitte “muistse inimese” ajalooliste, vaid antropoloogiliste reliktide, ebajumalakummardamise kui patustamisega 1. käsu vastu (*Quia in lege domini legitur = On öeldud Issanda seaduses*) ja *De hoc in canone dicitur = Selle määrab kirikuseadus*) – see annab meile tõe ja tegelikkuse mõõdupuu. Meile peaaegu pimedana näivat hullust õigustab eelkõige paganliku ebaususe teoloogiline antropoloogia, mis peab seda langenud inimese rikutud loomuse omaduseks, nagu seda on ka tema üldine kaldu-

vus patustamisele. Kirjeldatud tekstikogumike eesmärgiks on selle vastu nõu pakkuda, enesekaitsele ja paranemisele üles kutsuda, mitte paganlust kirjeldada – nagu seda siin ja seal moonutatult käsitletakse.

Probleemitu näib Aron Gurevitšile olevat ka adreassaadi kategooria. Kas määrused nõiduse ja ettekuulutamise kohta on tõepoolest suunatud *talurahvale* (Gurevitš 1978: 386), *traditsioonilisele talurahvaihiskonnale* (Gurevitš 1987: 130) või *talurahvakultuurile* (Gurevitš 1987: 336)? Tekstidest on näha, et nende sihtrühm on hoopis teine. Ainult juhul, kui ei teata, et alates 19. sajandist on *talurahvast* otsitud ajatu põlvnemise garantiid, võib imeks panna, et sellest asjaolust nii siis kui ka praegu ikka ja jälle mööda vaadatakse.

Kuna patukahetsus- ja pihipeestrite kohus oli karistuse määramisel arvesse võtta patu asjaolusid – *quis, quid, ubi, com quo, quoties, cur, quomodo, quondo* (kes, mis, kellega, kui sageli, miks, mismoodi, millal)⁶ –, on eeskirjade järgi patukahetsuseks sooritatavad teod vastavalt inimese seisusele erinevad.⁷ Vastavaid patutegusid üles lugevate artiklite lõpus on kas vormelina või üldisel kujul öeldud: *Kui keegi seda on teinud* [---], *peab ta selle eest nii- ja niimoodi pattu kahetsema*. Või määratletakse täpsemalt vastavate isikute ring. Nõidust puudutavates artiklites on nendeks piiskopid, preestrid, diakonid, vaimulikud, ilmikud, mehed, naised. Olgu siinkohal osundatud mõningad katked Hermann Joseph Schmitzi kirjanekutest:

“Summa de iudiciis omnium peccatorum” 11. sajandist c. 24: *Si episcopus, presbyter, diaconus, quilibet ex ordine clericorum magos aut aliquos similia exercentes consulens fuerit, deponatur et in monasterio perpetuo peniteat* (Schmitz 1958b: 497); “Poenitentiale Arundel” 9. sajandist, c. 88: *Qui ad sepulcra vel ad busta seu alicubi daemonibus sacrificantes futura inquirunt, si vi aut metu alicujus hostis constricti id faciunt, VII annos, si sponte, XIII annos peniteat. Episcopi aut presbyteri et diaconi hoc crimine lapsi ab officio cessent et praescripto modo peniteant, non tamen locum ordinis amittat* (Schmitz 1958b: 461); “Poenitentiale Vindobonense”, 9. sajandi II poolest, c. 10: *Si qui pro ueneficio aliquem perdiderit, VII annos penit., III ex his in pane et aqua et si pro amorem veneficus sit et jam neminem perdat, clericus I,*

Dieter Harmening

diaconus III, sacerdos V, I ex his in pane et aqua. Similiter per hoc partum occiderit, V quadragesimas in pane et aqua penit (Schmitz 1958b: 351); “Poenitentiale Merseburgense” 9. sajandist, c. 10: *Si quis per amorem ueneficu fuerit, et neminem perdederit, si clericus est, annum I in pane et aqua peniteat, si diaconus III, I ex his in pane et aqua, si sacerdos, V, II in pane et aqua; maxime, si mulieris partum per hoc quis deceperit, V quadregisimas unusquisque agat in pane et aqua, homicidiis reus sit* (Schmitz 1958b: 360); “Libellus de penitentiae” 11.–12. sajandist, c. 32 (“Die Sammlung des Halitgar”): *Si quis pro amore maleficus sit, et neminem perdiderit, si laicus est, dimidium annum poeniteat; si Clericus, annum unum poeniteat in pane et aqua: si Diaconus, tres annos, unu min pane et aqua: Si Sacerdos, quinque annos, II in pane et aqua. Si autem per hoc mulieris partum quis deceperit, sex quadragenas unusquisque insuper aueat, ne homicidii reus sit* (Schmitz 1958b: 296); “Poenitentiale Capitula Judiciorum” 8. sajandist, c. XVI 1: *Si quis maleficio suo aliquem perdiderit, VII annos paenit., III ex his i. p. e. a. Si quis per amorem ueneficus fuerit et neminem perdiderit, si clericus est, I ann. penit. i. p. e. a. Si diaconus III, I ex his i. p. e. a. Si sacerdos V, II es his i. p. e. a. Si laicus dimidium [(a: dimidio). Si per hoc mulieris partum quisque deceperit, III ann. unusquisque superaueat i. p. e. a., ne homicidii reus sit* (Schmitz 1958b: 236) jne, jne. “Poenitentiale Casinense” 8.–9. sajandist, c. 68–71 sisaldab sissejuhatust: *Item capita, quae dicenda sunt ad viros seu ad mulieres ning loetleb: maleficium, sortes, arioli, aruspices, divinationes, mathematicus* (Schmitz 1958a: 143 jj).

*

Nii palju kui tekstidest selgub, ei mainita siin talurahvast kui rühma, kellele ebausukriitika otseselt tulnuks suunata. Üks allikaid, milles talurahvas kui omaette patustajate rühm üldse ära märgitakse, pärineb 1284. aastast ja see leidub Nîmese seaduste⁸ hulgas. Korraldus annab tunnistust teoloogilise seisusevalvuri realistlikust lähenemisest:

*Talupoega tuleks küsitleda varguse, eriti kümnnise, uudseandide, maksude, andami ja piirikivide nihutamise, saagiröövimise ja süütamise osas.*⁹

Kõnealustes juhistes on kõige silmatorkavam asjaolu, et nõidust ja ettekuulutamist, eriti aga veel armu- ja nurisünitusnõidust omistatakse eelkõige vaimulikkonnale. Selle juurde tulen pärastpoole tagasi. Siinkohal olgu vaid ära öeldud, et nõiduse ja ettekuulutamise patus ei ole nähtud midagi talurahvale eriomast.

Igatahes on aga ebausukirjanduse autorid teadlikud, kust niisugused asjad tulevad, nimelt paganatelt (*pagani*). Keegi ei nõiduvat *more paganorum* (= nii nagu paganad). Nii arvab näiteks Trieri provintsi sinod 1310. aastal.¹⁰ Selleks ajaks on küll sõnapaar *more paganorum* saanud juba pelgalt stereotüüpse sõnakõlksu jooned. Teisiti tuleb suhtuda varakeskaegsete patukahetsusraamatute märkustesse. Seistes oma aja paganlusega alles silmitsi, võisid nende koostajad mitmel pool tõepoolest paganlikke kombeid ära tunda.¹¹

Kui nendes allikates kasutatakse sõna *pagani* veel kahtlemata pagana tähenduses, siis 19. sajandil võib juba juttu olla *talurahvast, maarahvast* ja varakeskaegsest traktaadist *Contra paganos* (vt Maximus 1986: 781–794; vrd *Gegen die vom Dorfe* – Krawutzcky 1876: 146–149) on seega saanud jutlus *Maarahva vastu*. Analoogiline protsess on aset leidnud sõna *rusticus* puhul. Jutlus, mille pidas Braga Martin 6. sajandil *ignorantes rustici* vastu, oli suunatud, nagu oletab 19. sajandi toimetaja, *usupimeda talurahva* vastu, sest ebajumalateenimine, mille vastu jutluses võideldakse, olevat *algusest peale teataval määral juba olemuselt usupimeda talurahva usk, talurahvareligioon* (Caspari 1883: XCVI).

Juhindudes eeldusest, et maaelu ja talurahvamaailm on justkui ajaloost puutumatu muistsete usundite pärusmaa, on sõnast *paganus* tuletatud sõnapaar *paganlik talurahvas*. See on täiesti õigustamatu.

Varakristlik sõnakasutus *paganus* = pagan toetub sõna lisatähendusele, mille see oli saanud juba eelkristlikus sõjanduskeeles (Harnack 1924: 430 jj). Seal tähendas see tsiviilelanikku, mittesõdurit. Kui kristlased seejärel paganaid *pagani*'ks nimetavad, püüavad nad neid kui mittesõdureid endast eristada. Seejuures tuginevad nad oma militaarsetele terminoloogiale: Kristus on *imperator*, kristlased aga *milites Christi*, st Kristuse sõjamehed (Harnack 1924: 428 jj; Harnack 1905). Paulus räägib oma kaastöolistest kui kaassõduri-

Dieter Harmening

test (*commilitones* – Pauluse kiri filiplastele 2:25; Pauluse kiri Fileemonile 2) ja kaasvangidest kui kaassõjavangidest (*concaptivi* – Pauluse kiri roomlastele 16,7; Pauluse kiri koloslastele 4; Pauluse kiri Fileemonile 23). *Sacramentum* tähendab lipuvannet (Harnack 1924: 430) ja ka *signum*, mille Kristus ristimise hetkel vastu võtab,¹² ei esine ilma viiteta *lahingulipule* või *lipule*. Vastandina Kristuse sõduritele tähendab *paganus* mitteristitud, neid, kes pole ristimisel andnud lipuvannet (*sacramentum*).

Loomulikult tõmmati paralleel sõnade *paganus* ja *pagus* vahele juba varakult (Festus 1965: 247, 5¹³), sealhulgas ka kindlasti kristlikus sfääris,¹⁴ kuid esmalt ei viidatud sellega siiski veel mitte maainimesele kui muistsete religioossete reliktide kandjale, vaid kui jumalariigist (*civitas dei*) väljaspool elavale paganale. Kui Sextus Pompeius Festus tugineb oma etümoloogias linnast kaugel väljaspool elava maainimese olukorrale, siis kristlik interpreteerija näeb selles sobivat võimalust *jumalalinnast* eemal ja väljaspool elava pagana seisundi tõlgendamiseks. Sõna *gentilis* analoogne etümoloogiline tõlgendamine, mis põhineb kreekakeelsel sõnal *gē* 'maa, muld', viitab muu hulgas sellele, et paganal ei õnnestu pääseda jumalariiki seetõttu, et ta on maise elu küljes kinni (Klinck 1970: 83–85).

Samalaadse teologiseerimise on läbi teinud sõna *rusticus*, mille kohta leidub näiteid 580. aasta paiku surnud Braga Martinil ja teistelgi ebausukriitika kirjameestel. Varakeskaja kontekstis on uuritud selle sõna üldist kasutust Gerhard Köbler (Köbler 1975). Ta võtab kokku:

Juba hilisantiigis kasutatakse sõna "rusticus" vastanduva mõistele "urbanus", nii nagu vaimulikus hingekosutuskirjanduses patuse, paganliku, salaliku ja rumala isiku tüüpkuju määratlejana, kuid õiguslikku väljendusjõudu ei omanda see selgesti enne 11. sajandit (Köbler 1975: 240).

Teisisõnu, alles pärast seda võetakse 11. sajandil kujunenud *talurahvaseisuse põlistumise* (Ranke 1975: 287) tagajärjel sõna *rusticus* kasutusele talurahva tähenduses, märkimaks inimesi, kes ei paiknenud linnas ega linnuses, vaid elasid ja töötasid kogukonnana maal.

Ebausukirjanduses, samuti teoloogiliste autorite pruugis seletatakse *rusticus* lahti kui rumalat, paganlikku inimest märkiv mõiste, mainides ühtlasi tabavat seost kristliku pärispatuteooriaga. Nii keerulised ja erinevad kui õpetused pärispatu tagajärgedest kuni

keskaja kõrgperioodini välja ka ei olnud (Harmening 1979: 287), mõtet, et pattulangemine tõi endaga kaasa üleüldise mõistuse tumenemise ning jumala-, maailma- ja inimloomuse tunnetuse nõrgenemise, vaimupimeduse ja rumaluse, kohtab kõikjal, kus müütilisest langemisest vähegi juttu on. Samuti tuleb nimetada asjaolu, et tegemist pole mitte teatava päriliku intellektuaalse puudujäägiga, vaid põhjus on selles, et paganatel on *mõistmatu süda* (Pauluse kiri roomlastele 1:21), nagu on märkinud juba Paulus (pikemalt vt Harmening 1979: 288–292).

Pilk hilisantiigi ja varakeskaja paganlus- ja ebausukriitilisele kirjandusele näitab stereotüübi “paganluse ja/või ebausku lollus ja narrus” laia levikut: kõige tagasihoidlikum etteheide, mis tabas ühtviisi nii paganaid kui ka ebausklikke, on süüdistus eksimises (*error* – Arles’i Caesar¹⁵ 1953: 783; *tenebrosae superstitiones errorum* ‘pimedada ebausku eksimused’ – Maximus 1986: 491 jj (piibliseletusjutlus 103)). Krõbedamad on sellised hinnangud ebausklিকে kohta, nagu vanadusest nõder (*anilis* – Lactantius 1890: 439); alp (*fatuitas* – Tours’i konsiilium aastast 567, c. 23 (22), vt *Monumenta Germaniae historica* 1893: 133); sõge (*inept(ia)*) – (Maximus 1986: 494; Krusch 1997: 706); naeruväärne (*ridicul(os)a*) – Maximus 1986: 494; Caesar 1953: 103, 236; Krusch 1997: 705); hull (*demens* – Caesar 1953: 783; Hrabanus 1985: 1097). Pagan peaks õigupoolest oma absurdsete tõekspidamiste tõttu häbist punastama.¹⁶ Paganlust ja ebausku peetakse suureks pettuseks ja puru silmaajamiseks (*vana, vanitas* – Lactantius 1890: 58, 92; Barlow 1950), uskmatu narruseks (*stulta, stultitia* – Maximus 1986: 485 jj (piibliseletusjutlus 100); 783 jj (*Contra paganos*); Arles’i Caesar 1953: 103, 231). Mõistmatu ja taipamatu (*insipiens, insipientia*, Maximus 1986: 487 jj (piibliseletusjutlus 101); Caspari 1886: 10) olevat see, kes niisuguste asjade küljes kinni on. Sellega ta ainult tõestavat, et tal pole peamistest tõdedest õrna aimugi (*ignorans, ignorantia* – Arles’i Caesar 1953: 104, 783; Vecerelli Atto¹⁷ 1990: 134, 850). Asjaolu, et tegemist ei ole teadmatusega loomulike nähtuste ja protsesside osas, vaid Jumala tundmisega (*ignorantia dei*) seostuva pimedusega, tõstetakse rõhutatult esile: Tõeline Jumal, keda vaimupimedad inimesed ebausklikus hirmus austavad (*Deus uerus, qui superstitione sollicita ab ignorantibus colebatur* – Orosius 5, 1882: 350), narrid inimesed, kes ei tunne jumalat (*homines quippe stulti et ignorantes deum* – Arles’i Caesar 1953: 104, 779), paganad, kes ei tea midagi Jumalast-Loojast (*homines ignorantes Deum*) (Braga Martini “De correctione rusticorum”,

Dieter Harmening

c. 8, vt Barlow 1950). Teadmatuses Jumalast on paganad ja ebausklid ühesugused: *pagani creatorem omnium ignorantes* (Lyoni Agobard¹⁸ 1969: 158).

Millest tulenevad paganate ja ebausukummardajate usupime-dus ja totrus? Milline on nende tähendus paganluse ja ebausü lähe-ma käsitlemise seisukohalt? Braga Martin annab sellele vastuse oma jutluses “De correctione rusticorum” (Barlow 1950: 272), mille ta kirjutab Astuuria piiskopi Polemiuse¹⁹ palvel. Viimane oli pärast seda, kui ühe sinodi kokkuvõttes tehti piirkondlikele piiskoppidele ettekirjutus, et nood peavad rahvale kirikuvisitatsioonide ajal jut-lust pidama, pöördunud Martini poole, et paluda suuniseid jutluse pidamiseks. Juba see fakt iseenesest on märkimisväärne, kui otsi-me vastust küsimusele, kuivõrd asjaosalist vaimulikkonda üleüld-se oli alust pidada võimeliseks andma objektiivset hinnangut oma koguduse eausklidele vaadetele ja kommetele. Veelgi ilmekam on selle küsimuse kontekstis aga tõsiasi, et see jutlus jõudis peagi ka teiste jutlustajate kätte, seega olid nood tõenäoliselt samasugu-ses nõutuses nagu Astuuria Polemius. Ära võib siinkohal nimetada “näidisjutlust” teoses “Vita Eligii” (Krusch 1997: 705–707), mõnd lõiku Reichenau Pirminiuse²⁰ “Dicta de sigulis libris canonicisest” (Jecker 1927: 34–37), Aelfric Grammaticuse jutlust “Homilia de falsis diis” (Aelfric 1983) või ülemsaksakeelsest “Kust on eausk alguse saa-nud?” (Caspari 1886: CXXII; vrd allikate kordumise osas ka Harmening 1979: 320–339). *Rusticusele omase ignorantia* kohta kirjutab Braga Martin järgmist:

Kui jumal lõi taeva ja maa, lõi ta ka inglid. Üks nendest, kõi-ge esimene, ei tahtnud aga austada jumalat, oma loojat, vaid pidas iseennast jumalasarnaseks. Selle kõrkuse eest visati ta koos poolehoidjatega taevast alla ja temast sai pimedaim kurat. Tema poolehoidjate käsi käis samamoodi – nendest said demonid. Selle inglite vastuhaku tagajärjel lõi jumal inime-se, et teda, kui ta oma jumala käske järgib, truudusetute ing-lite asemele taevasse võtta. Sellepeale läks aga kurat inimese peale kadedaks ja keelitas teda jumala käskudest üle astuma – ja seepeale kihutati inimene paradiisist pagendusse sellesse maailma, kus ta peab nüüd taluma vaevu ja kannatusi. Esi-mese inimese järeltulijad unustasid oma looja ja saatsid kor-da palju lubamatuid tegusid, nii et jumal sai nende peale vi-haseks ja uputas nad kõik – välja arvatud Noa ja tema pere –

Dieter Harmening

suures veeuputuses. Kui inimesed pärast uputust uuesti maailma rahvastama hakkasid, unustasid nad taas oma looja ja asusid kummardama loodust. Ühed palvetasid päikese, teised kuu, tule või mere poole. Sest nad uskusid, et kõike pole loonud mitte jumal, vaid asjad on tekkinud iseenesest ja on jumalikud. Kurat ja kogu tema käsilaskond petsid usupime-daid inimesi (ignaros homines). Nad näitasid end erineval kujul ja rääkisid inimestega ning saavutasid selle, et neid austati kui jumalaid ja neile toodi mägedes ja metsades ohvreid.

Silma torkab selles ebajumalakummardamise päritolu kohta käi-vas õpetlikus tekstis tegeliku ebajumalakummardamise lahushoid-mine kujude kummardamisest. Kujude kummardamisele eelneb ebajumalate kummardamine ja sellele omakorda inimese kõlbeli-ne allakäik. Kujude loomisel on oma tagajärjed: esimese inimese järeltulijad unustasid jumala, oma looja, ja saatsid korda palju luba-matuid tegusid. Selliselt iseloomustab Martin uputuse-eelset inim-konda. Loodusekultust ja kujudekummardamist ta veel ei maini, juttu on ainult inimkonna eetilisest allakäigust. See aga tuleneb jumala unustamisest. Pärast veeuputust kasvas jumala unustami-ne vabatahtlikult valitud jumalast lahtiütlemiseks (*dimisso creatore*) ja selle tagajärg on kujude kummardamine, mille juured on tead-matuses jumalast ja maailmale loojajõu omistamises. Alles sellest ajast peale sekkusid asjasse deemonid, sest nad nägid, et inimesed olid usupimedusse (*ignaros homines*) langenud ja neil olid tekkinud eksikujutlused maailma olemusest ja päritolust.

Pagana usupimedus on otseses seoses esimese inimese lange-misega. Ja see, et nimetatud langemine tõi endaga kaasa inimliku mõistuse tumenemise ning jumalat ja maailma olemust puuduta-vate teadmiste kadumise, kuulub kristlike usuisade institutsiooni tekkest peale teoloogia traditsioonilise paradiisipattu käsitleva õppematerjali hulka. *Ignorantia* on seega Aadama “ürgse patu” ta-gajärg, pärispatuse inimese sandistunud loomuse pant. Olles mõis-tuses nõrgenenud ja usupimeduses uttu mähkunud, olevat inim-kond langenud looduse jumalikustamise ja selle kaudu surnud ini-meste ja elutute nukkude kummardamiseni.

Ignorans rusticus osutub seega teoloogiliseks figuuriks, kelle *ignorantia* on pärispatuteoloogia järgi tingitud teoloogilisest antro-poloogiast.

Kui pöörduda nüüd tagasi patukahetsusraamatute ebausku käsitlevate artiklite juurde, torkab silma, et just vaimulikkonnale panakse lastiks nõidusega tegelemise pattu. Jääb koguni mulje, nagu oleks patukahetsusraamatute autoritele olnud nõidusega patustamine üks vaimulikuseisuse eripärasid. Selle märkimisväärse asjaolu seletamine võiks heita valgust väidetava “rahvaliku maagia” allikatele ja vajab veel uurimist.

1987. aastal väitsid kaks Austraalia germanisti ajakirjas *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, et keskaegsete õnnistus- ja nõiasõnade pärimus levis suures osas kirjalikult (Stuart & Walla 1987: 53–79). Isegi kuulsad Merseburgi nõiasõnad²¹ olevat 10. sajandil üles märgitud kirjaliku näidise järgi. Kirjutada oskas aga veel kaua aega hiljemgi peaaegu eranditult vaid vaimulikkond. Juhul kui nõiasõnade traditsioon levis ka edaspidi peamiselt kirjalikul kujul, oleksid tekstid pidanud kuni hiliskeskajani olema ka valdavalt ainult vaimulikkonnale kättesaadavad. Seos vaimulikkonna vaikimisi nõiduses süüdistamisega on silmanähtav.

Oma töö käigus pole nimetatud germanistid kahjuks arvesse võtnud asjasse puutuvaid löike Anton E. Schönbach'i välja antud *Uurimustes vanasaksa jutluse ajaloost* (Schönbach 1900). Eelkõige just päritolu, klerikaalse retseptiooni ja praksise osas on A. E. Schönbach 19. ja 20. sajandi vahetusel formuleerinud seisukohti, mida rahvaluulehuvilised mütograafid juba tollal ei tahtnud ja tuhandeaastast rahvapärast nõidust käsitlevad antropoloogilised kirjamehed ei taha ka tänapäeval omaks võtta. Ajaloolis-filoloogilise tekstikriitika põhjal ja toetudes ühele umbes 1500 teatest koosnevale materjalikogumile jõuab A. E. Schönbach veendumusele, et kesk-aegsed vaimulikud osalesid tegelikult alati nõiasõnade loomisel ja kasutamisel

[---] juba seetõttu, et rahvas pöördus nende kui haritud inimeste poole sageli nõu küsides, mida nad aga suutsid anda ainult ühel viisil, mis oli vastavuses nende meditsiiniliste teadmiste masendava viletsusega. 13. sajandil näib vaimulike tegevus olevat sellel alal kasvanud ja 14. sajandil teatud haripunkti jõudnud. [---] Meid ei pane enam imestama, et 14. sajandil algavad mitmetes piirkondades kohtuprotsessid vaimulike üle, keda süüdistatakse ebausuvormelite kasutamises – nad

Dieter Harmening

peavad protokollide järgi vastutust kandma selle eest, et nad ei ole suutnud vastu seista koguduse liikmete survele (Schönbach 1900: 129 jj).

Anton E. Schönbach näitab,

[---] et keskaegsete vaimulike panus nende vormelite loomisel, levitamisel ja ümberkujundamisel on ääretult suur, palju tähenduslikum, kui oleme tänapäeval harjunud oletama. Mõeldagu vaid, et kuni 13. sajandini välja sai vormelite kirjalik levik üleüldse toimuda peaaegu eranditult vaimulike ja vaimuliku haridusega inimeste kaudu.

Ta jätkab:

Kuid mitte ainult üleskirjutamine, vaid ka vormelite komponeerimine ja kasutamine tuleb kirjutada osaliselt vaimulikkonna arvele (Schönbach 1900: 128).

Siinkohal võib lisada järgmist: ka populaarse nõidustraditsiooni jätkuv täiustumine on oma aluse saanud vaimulike nõidumispraktikast. Lõpuks on selle kohta Öhtumaal tõendeid juba varakeskajast peale.

Kokkuvõtteks

1. Tänapäeva ajaloo uurimine käsitleb *rahvalikku nõidust* ja *maagilist rahvakultuuri* kui mõisteid, mis seostuvad kultuuriliste dihhotoomiatega: rahvakultuur *versus* eliitkultuur. Eelkõige olevat rahvakultuurile iseloomulik just maagiline komponent.
2. Maagia kaudu eristatava keskaegse rahvakultuuri rekonstrueerimisel kasutab Aron Gurevitš ehitusmaterjalina varakeskaegseid patukahetsusraamatuid. Selle materjali põhjal aga pole võimalik niisugust konstruktsiooni üles ehitada. See kehtib eelkõige sisulise informatsiooni kohta.
3. Teisest küljest ei esine patukahetsusraamatute ebausku ja maagiat puudutavates artiklites sihtrühma nimega talupojad.
4. Torkab aga silma, et just vaimulikkonnale esitatakse süüdistusi nõidumises.

Dieter Harmening

5. Kirjaoskajatest vaimulikkonna valduses olid valdavalt kirjalikult levivad nõidustekstid (loitsud). Seega ei avaldu varakeskajal mitte talurahvalik, vaid vaimulik nõidus.

6. Tänu ligipääsule nõidustekstide traditsioonile saab vaimulik nõiakunsti autoriteediks, kellelt rahvas küsib nõu ja keda hiliskeskajal seetõttu taga kiusatakse.

7. Nõidusvormelid liikusid seega suunaga ülalt alla.

Itaalia filosoofiaajaloolane Loris Sturlese vahendas hiljuti *Frankfurter Allgemeine Zeitungis* ilmunud pikemas kirjutises pealkirja all “Milline on elu puhastustules? Euroopa hiliskeskaja rahvakultuurist” oma mõtteid. Ta kirjutab, et olevat lõpetanud oma raamatu *Superstitio lugemise nukra tähelepanekuga* selle kohta, et *mis puudutab paljunoomitud ebausujal ajaloolist tegelikkust*, kiriku ettekujutused selles osas on olulisel määral kinni hilisantiigi ebaususus ja *seda tuleb ajalises ja ruumilises mõttes teistsuguste olude tõttu käsitleda fiktsioonina*. Itaalia teadlane Pier Begotti on koguni püstitanud küsimuse, kas selline asi nagu *rahva loovus* keskajal üleüldse eksisteeris ja kas mitte *rahvakultuur pole õigupoolest hoopis eranditult eliitkultuurist pärinevate motiivide sekundaarne töötlus* (Sturlese 1988: 29; vrd Begotti 1977: 87–102). Meie tähelepanekud võivad seda oletust kinnitada.

Tõlkinud Reet Hiimäe

Kommentaariid

¹ Käesolev tõlge on tehtud artiklist: Harmening, Dieter 1996. “Contra Paganos” = “Gegen die vom Dorfe”? Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft (koost ja toim). *Jahrbuch für Volkskunde*. Würzburg: Echter *et al.*, lk 126–138.

² Wodan – muinasgermaani peajumala Wanderer-Farness-Wotan-Odini üks nimekujusid (toim).

³ 9. (mõningail andmeil 8.) aastal pKr korraldas heruskide pealik Arminius ülestõusu Germaanias asuvate Rooma vägede ülemjuhataja Publius Quinctilius Varuse (ca 46 eKr – 9 pKr) vastu. Varus püüdis 7.–9. aastal pKr muuta Drususe ja Tiberiuse allutatud alad, mis ulatusid Elbeni, Rooma provintsiks, korraldada seal maksude kogumine ja kehtestada

Rooma õiguskord. Drusus Nero Claudius (14.01.38–14.09.9 eKr) oli senaator Tiberiuse Claudius Nero ja Livia Drusilla poeg, hiljem Augustuse kasupoeg, Rooma väejuht, Gallia provintside asevalitseja ja Reini piirialade ülemjuhataja, alustas 12. aasta kevadel eKr vallutusretki Germaaniasse ja sai postuumselt hüüdnime Germanicus, mis muutus suguvõsas päritavaks. Tiberius Claudius Nero (16.11.42 eKr – 16.03.37 pKr) oli eelmise vend, hiljem Augustuse kasupoeg, Rooma keiser alates 17.09.14 pKr. Tiberius oli Agrippa järel Augustuse ajajärgu väljapaistvaim väejuht. Teutoburgi (ladina k *saltus teutoburgiensis*, mäestik Germaania, mille praegune nimi pärineb alles 17. sajandist) metsas löid Arminius ja germaani hõimude vägi (heruskid, brukterid, marsid ja katid) Varuse kolmest leegionist ja mitmest abiväest koosnevat sõjaväge. Sissepiiratud roomlased panid vastu kolm päeva. 20 000 leegionärist pääsesid vaid üksikud. Teutoburgi lahing oli antiikaja tuntuimaid ja samas Rooma suurim sõjaline lüüasaamine Augustuse (23.09.63 eKr – 19.08.14 pKr, esimene Rooma keiser, Gaius Octaviuse poeg, Gaius Julius Caesari kasupoeg, kes pärast augustusetiitli saamist 16.01.27 eKr kandis tiitlit Imperator Caesar Augustus) ajal. Roomlaste väejuht Varus sooritas väidetavalt enesetapu ja brukterid kindlustasid end Reini lõunakaldal. Germaanlaste ja Rooma riigi piir nihkus Reini jõe kohale.

Arheoloogid leidsid oletatava lahingukoha just paar aastat enne käesoleva artikli esmatrüki ilmumist. Kaua otsitud paiga, mille kohta Tacitus (Publius(?) Cornelius, u 55–120 pKr, rooma ajaloolane ja kõnemees) oli juba 2. sajandil kirjutanud, et *haud procul Teutoburgiensi saltu* (mitte kaugel Teutoburgi metsast), avastamisele viis suure hulga inimluude leid 1994. aastal Alam-Saksimaal Osnabrücki lähedal Kalkriese mäe jalamil. Arheoloogid on lahinguväljalt päevavalgele toonud palju roomlastele kuulunud esemeid, nende hulgas tuhatkond vaskmünti, millistest paljud on märgistatud Varuse stambiga. 21. aprillil 2003 avati lahinguväljal muuseum. Osa maastikku on rekonstrueeritud nii, nagu see võis välja näha lahingu päevil. Muuseumi 40 meetri kõrguselt vaatetornilt avaneb külastajatele suurepärase vaade sellele uut laadi arheoloogiapargile (toim).

⁴ Burchard, Wormsi piiskop, surnud 20. augustil 1025. Tema nimi tähendab vanas ülemsaksa keeles 'tugev kui kindlus'. Pärit Hessenist. Kasvas üles Moseli orus Koblenzi lähedal St. Florianis ja sai hariduse Flandrias Laubachi (Lobbes) benediktiiniabtkonnas. Temast sai Mainzi peapiiskopi ja St. Victori praosti Willigi kammerherra. Saksa kuningas ja Rooma imperaator Otto III (sünd 980, surn Paternos 24. jaanuaril 1002) usaldas talle Wormsi piiskopkonna ja Burchard sai aprillis aastal 1000 piiskopipühitsuse. Ta asus innukalt ungarlaste hävitatud piiskopkonda uuesti üles ehitama ja pühitses 1018. aastal uue toomkiriku. Keiser Heinrich II (krooniti 1002, suri 13. juulil 1024 54 aasta vanusena) usaldas talle 1014. aastal kohtupidamise piiskopkonna elanike üle ja see ajendas

Dieter Harmening

Burchardit kirjutama esimese piirkondlikku kohtupidamist käsitleva teose *Lex familiae Wormatiensis ecclesiae* (Wormsi piiskopkonna elanike õigus). Tuntud on Burchard tänu oma *Decretumile* (20 raamatust koosnev kirikuõigusealane koguteos, mille kirjutamisel teda teiste hulgas aitas Namuri-lähedase Gemblouzi abt Olbert. Wormsi Burchardi katoliiklik mälestuspäev on 20. augustil (toim).

⁵ Braga (Bracara) Martin (ka Dumio Martin), pühak, piiskop, kirjamees, sünd 515. aasta paiku Pannoonias, surnud 579 Bragas (praeguse Portugali alal). Oli olulisimaid tegelasi Ibeeria poolsaare munkluse arengus. Sündis tõenäoliselt Pannoonias, kloostrihariduse sai Palestiinas. Reisil Galiitsiasse tutvus Arles'i Caesari õpilaste munklusega. Asutas aastal 550 Braga lähedale Dumio kloostrit. Dumio sai piiskopi residents, kui sueebide kuningas Chararich (550–559) oli vastu võtnud katoliikluse. Hiljem, enne 572. aastat, ülendati Martin sueebide kuningalinnaga Braga metropoliidiks. Seal kirjutab ta kuningas Miro (570–583) tellimusel hulga moralistlik-teoloogilisi traktaate (näit *Formula vitae honeste* ja kolm algselt terviku moodustanud traktaati *Traktate pro repellenda iactantia*, *De superbia* ja *Exhortatio humilitatis*). Ka abti ja piiskopi seisuses tegutses misjonärina Sueebimaal ja Galiitsias, milleks ta kirjutab jutluse *De correctione rusticorum für Bischof Polemius von Astorga*. Praktiliseks kiriku-tegevuseks kogus ta Bütsantsi, Aafrika ja Hispaania sinodaalkaanoneid (*Capitula Martini*) ja kirjutab *Epistola de trina mersione*, millest sai Hispaania ristimisliturgia ajaloo tähtsaim tähis. Kloostrieluks tõlkis ta kreeka keelest *Apophthegmata*-kogumiku (*Sententiae patrum Aegyptiorum*) ja laskis Dumio mungal Paschasiusel tõlkida teise samalaadse pühade isade tekstide valimiku. Oli Tours'i (Toruni) Martini suur austaja, korraldas oma kloostrit tema eeskujul, ehitas tema reliikviale basiilika ja pühendas talle luuletuse. Braga Martinil olid kontaktid Tours'i peapiiskopi Gregori (Tours'i Püha Gregor, kodanikunimega Georgius Florentius, sünd 538 või 539 Arvernis (Clermontis), praeguses Clermont-Ferrand's, surnud 17. novembril 593 või 594 Tours'is, läinud ajalukku ka ajaloolase (*Historia Francorum*) ja teoloogina) ja teiste Tours'i pühaku austajatega, nagu Venantius Fortunatus (Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, sündinud 530. ja 540. aasta vahel praeguse Itaalia alal Venezia lähedal Trevisos paganlikus perekonnas). Viimane hakkas noorena kristlaseks, suri 605.–610. aasta paiku Pointiers's; ja oli viimane gallia ja esimene kristlik poeet, 11 värsiraamatu, sh tänini tuntud paastuaja kirikulaulu "Laulukeelil kuulutame" sõnade autor, kirjutab koos piiskop Gregoriga värsivormis heksameetrilise Püha Martini eluloo (*Vita S. Martini*). Tema austajate hulka kuulusid veel frankide leskkuninganna Radegundis, Poiniers' Püha Risti kloostrit asutaja, ja selle kloostrit abtiss Agnes (toim).

⁶ Tunnuslikku mõttekildu osundab Münsteri sinod aastal 1279, c. 15 (Schannat & Hartzheim 1970a: 649).

⁷ Vrd nt: *Non omnibus ergo in una eademque libra pensandum est, licet in uno constringantur vitio, sed discretio sit unumquodque eorum, hoc est inter divitem et pauperem, liber, servus, infans, puer, juvenis, adulescens, etate senex, ebitus, gnarus, liacus, clericus, monachus, episcopus, presbyter, diaconus, subdiaconus, lector, in gradu vel sine, in coniugio vel sine, peregrinus, virgo, femina canonica vel sanctimonialis, debiles, infirmi, sani* [Kõike ei pea ühe mõõdupuuga mõõtma. Palju olulisem on teha vahet rikaste ja vaeste, vabameeste ja orjade, laste, noorukite, täiskasvanute, raukade, rumalate, tarkade, ilmalike, vaimulike, munkade, piiskoppide, preestrite, diakonite, alamdiakonite, lektorite, kõrgesse seisusesse ja madalasse seisusesse kuulujate, abieluinimeste ja vallaliste, võõraste, neidude, nunnade, halvatusete, haigete, tervete vahel] (“Poenitentiale Egberti” 9. sajandist – Schmitz 1958a: 574; veel tekste vrd samas 455, 563, 662 jt).

⁸ Nîmes on Lõuna-Prantsusmaal Rhône'i jõe lähistel asuv linn, mis on kuulus paljude säilinud roomaaegsete ehitiste poolest. Hiliskeskajast, 1252. aastast pärinevad Nîmesi seaduste nime all tuntuks saanud sino-daalseadused (*Liber synodalis*, mida on välja antud vähemalt 28 korda). Osa uurijaid arvab nende autoriks ja peamiseks mõjutajaks olevat 13. sajandi kanooniku ja juristi Petrus de Sampsoni (ka Samsone, Sampson, Pierre de Sampson, Sampzon), teised peavad nende seaduste kokkupanijaks tolleaegset Nîmesi piiskoppi Raymond Amaury't. Nîmesi seadused olid näiteks Esztergomi seaduste eeskujuks (toim).

⁹ *Circa agricolas, interroget de furto, maxime circa decimas, et primitias, tributa, quartas et tascas, et de eradicatione terminorum, et de occupatione alienarum terrarum. Item de talis, et incendiis* (Nîmesi sinod aastast 1284 – Mansi 1903: 528). Patustajatena, kellele tekst on suunatud, nimetatakse tekstis järgmisi: *regulares, clerici saeculares, pricipes, castellanos, et milites, et eorum bajulos, mercatores, burgenses, et alios ministrales, mercenarii, bubulici, servientes, pastores et personas similes*. Maagia ja selgeltnägemise (*resp. ettekuulutamise – toim*) valdkonda kuuluvaid patte selles seoses ei nimetata.

¹⁰ *Nullus ergo paganorum morem secutus, ad Divinos, sorciarios, vel augures, pro vita, vel pro morte, hominum, vel animalium, vel rerum amissione, aut contra grandines, aut tempestates, aut ut a viro, vel, ut a muliere magis ametur, aut pro qualibet alio remedio superstitioso, vel consilio ab illis [exprecando] expectando recurrat, aut eos in domum suam, quasi ut malum foris mittant, vel maleficum [inveniant] nuncient, introducat* (Consilium Treverense Provinciale, a 1310, c. LXXIX, Schannat & Hartzheim 1970b: 144).

¹¹ *Et a paganis Relictum* (“Poenitentiale Vindobonense” 9. sajandi II poollest, c. 32 – Schmitz 1958b: 353); *quod adhuc de paganis residit* (“Poenitentiale Merseburgense” 9. sajandist, c. 32 – Schmitz 1958b: 361); *Ritu paganorum* (“Poenitentiale Ecclesiarum Germaniae” 11. sajandist, c. 62 – Schmitz 1958b: 423); *Error paganorum* (“Poenitentiale Ecclesiarum Germaniae” 11. sajandist, c. 90 – Schmitz 1958b: 429).

Dieter Harmening

¹² *Signum, quod in baptismo accepit* (Braga Martin, "De correctione rusticorum", c. 16 – vt Barlow 1950).

¹³ *Pagani a pagis dicti* (Festus 1965: 247, 5).

¹⁴ Paulus Orosiuse proloog kirjutisele "Historiae adversus paganos" (Orosius 1882: 6 jj).

¹⁵ Arles'i Caesar, sündinud 470/471. aasta paiku Burgundias Châlon-sur-Saône'is, surnud 27. augustil 542 Roomas(?). Tema nimi tähendab ladina keeles "Caesarite resp. keisrite soost". Pühitseti mungaks 490. aastal Lérins'is, kus asuv klooster oli Gallia ja kogu Vahemere piirkonna sotsiaalses elus oluline paik, samuti lääne- ja idagootide, burgundlaste ja frankide tülide poliitiline keskus. Peagi lahkus Caesar kloostrist ja valiti Arles'i piiskopi Aeoniusse toetusel diakoniks ja preestriks ning seejärel määrati eelnimetatud kloostri abtik. Ta koostas ka kloostri uue kodukorra. 502. aastal sai temast Arles'i piiskop, korduvalt pagendati ta eksiili. Paavst Symmachus nimetas ta kogu Gallia priimaseks (esipiiskopiks). Caesar seadis kõigis kloostrites sisse samad palveajad, mis kehtisid Lérins'is. Ta juhatas hulka edukaid sinodeid, näiteks 506. aastal Agde'is, 524. aastal Arles'is, 527. aastal Carpentras'es, 529. aastal Orange'is ja Vaison'is ning 533. aastal Marseille's. On säilinud paljud tema jutlused ja piibliseletused. Tema palve olevat kustutanud tulekaju, ka omistatakse talle ühe kiriku ehitamist Roomas. Elu lõpul elas ta enda asutatud kloostris Marseille'is. On tulekahjude eest kaitsmise patroon. Tema mälestuspäeva peetakse nii katoliku kui ka evangeelses kirikus 27. augustil (toim).

¹⁶ *Pagani erubescant pro tam absurdis opinionibus* (Daniel, lk 272).

Winchesteri Daniel (Danihel), Wessexi piiskop, valitses Winchesteri piiskopitooli aastatel 705–744, suri 745. aastal. Tal oli Inglismaa tollastes kirikuringkondades väljapaistev seisund, mida väärtustas ka asjaolu, et ta oli Sherborne'i Püha Aldhelmi, Jarrowi Kõrgeaulise Bede ja Saksamaa Püha Bonifaciuse lähedane sõber. Daniel pühitseti Hedda järel lühikeseks ajaks Wessexi piiskopiks, varsti aga läks piiskopkond jagamisele: Dorsetshire, Wiltshire, Somerset ja Berkshire läksid Püha Aldhelmi valitsetava Sherborne'i alla, Danielile jäid vaid Sampshire, Surrey ja Sussex, kusjuures viimasest sai peagi omaette piiskopkond. Daniel, nagu ka Aldhelm, oli õppinud iiri õpetlase Malmesbury Maildubh'i juures ning Malmesbury's veetis ta ka oma vanaduse. Tal oli õnne kohtuda õpingute ajal mitme kuulsa kaasaegsega, sh ka Bedega, kes oli Lõuna- ja Lääne-Britannia parim kirikulootundja. Kõige rohkem on teada Danieli lähedastest sidemetest Püha Bonifaciusega. Säilinud on kaks tema kirja Bonifaciusele. 721. aastal tegi Daniel palverännaku Rooma ja 731. aastal sai Canterbury peapiiskopi Tatwine'i pühitsuse (toim).

¹⁷ Vercelli Atto (Atto Vercellensis), Vercelli (praeguse Itaalia alal) piiskop (924–961), sündinud u 885, surnud 31. detsembril 961. 10. sajandi õpet-

lasest teoloog ja kanoonik, vikont Aldegariuse poeg. Sai 933. aastal Prantsuse kuninga Lothaire II kantseleiülemaks ning pälvis oma annetuste eest kuningliku tänu ja privileegid Vercelli piiskopitoolile. Arvukalt tema töid avaldas benediktiin D'Achery (1655–1677) oma *Spicilegiumis*. 1832. aastal avaldati 18 Atto teaduslikku vestlust ja tema *Polypticumi* ehk *Perpendiculumi*. Ajaloos tuntud Atto II nime all (toim).

¹⁸ Lyoni Agobard (Agobart, Agobardi Lugdunensis), Lyoni peapiiskop aastatel 816–840, sündinud 769 Hispaanias, surnud 6. juunil 840 Lyonis. Tuli 792. aastal Lyoni ja pühitseti seal 804. aastal preestriks, 813. aastal piiskopiks ja 816. aastal peapiiskopiks. Oli keiser Louis (Ludwig – Karl Suure poeg) I Vaga (778–840) poliitiline vastane ja tema teise naise keiserinna Judithi poolehoidja. Ta tervitas Louis I tagandamist, kuid pidi 835. aastal, kui Louis I Vaga taas ülemvõimu saavutas, maapakku minema. Pärast keisriga leppimist sai ta oma piiskopiameti tagasi. Agobard oli mitmekülgne, terava vaimuga vabameelne kirjanik ja publitsist. Oma viies kirjutises võitleb Agobard kirglikult juutide vastu, keda ta alusetult süüdistas õukonda tagasi tükkimises. Tema kirjanduslik võitlus käis ka rahvasundi, nõiduse, jumalakohtu, pühapiltide ja -kujude kummardamise, reliikviade ja pühakute austamise vastu. Ta taunis pühakirja vaatlemist sõnalise inspiratsiooni allikana. Oma kirjanduslikus tülis Metzi Amalariusega (Karolingide aja liturgik, rooma liturgia sisseviija Prantsusmaal, sündinud umbes 775. aastal Metzi lähedal, surnud umbes 850 tõenäoliselt Metzis) esindas ta nõudmist, et vastaste ja vahendajate tekste tohib võtta ainult otse pühakirjast (toim).

¹⁹ Polemius Silvius (Salvius), 5. sajandi piiskop, pühak. Teame vaid, et 450. aastal surnud Lyoni piiskop Eucherius (*s.d.*) andis talle üle oma *Passio Acaunensium* (*Agaunensium*) *martyrumi*, Teeba leegioni (6600 meest, selle juht olla olnud Püha Mauritius, surnud umbes aastal 300) legendaarse märtrisurma kirjelduse (keiser Diokletianuse aegne ainult kristlastest koosnev Rooma leegion hukkus märtritena Agaunumis (praegune Saint-Maurice du Valais Šveitsis). Üleandmiskirjas (see on säilinud ja avaldatud Merovingide ajastu haruldaste käsikirjade hulgas – *MG Scriptores rerum Merovingicarum* III) pakub Eucherius Silviusele, et tema kirjutis lisataks annetusena kõnealusele martüüriumile. Et leegionäride hauakirik asus Agaunumis, tuleb arvesse võtta, et Silvius oli sealne ametlik piiskop, kelle residents asus Octoduruses (praegune Martigny Valais'is). Ei saa kindlalt väita, et kõnealune isik oli, nagu oletab *Passio...* hilisem väljaandja Bruno Krusch, identne Polemius Silviusega, kes aastal 449 Eucheriussele oma *Laterculuse* (kalendri) pühendas, kuid see on üsnagi tõenäoline. *Laterculus* kujutab endast ametliku kalendri kristlikku ümbertöötlust alates 4. sajandist pKr, autor on suure kirikliku agarusega omal algatusel kõik paganlikuna tunduva välja jätnud, samal ajal aga lisanud oma teadmiste toetuvad teated ajaloosündmustest, grammatikast, meteoroloogiast jms. Silviuse mälestuspäev on 30. aprillil.

Dieter Harmening

²⁰ Reichenau Pirminius (Pirminius von Reichenau, Pirminius, Pirmin, Püha Pirmin; Püha Pirminius), Pfalzi kaitsepühak ja patroon, ajalukku läinud kui "alemannide apostel", suri 3. novembril 753 tähtsaimas Lääne-Pfalzi abtkonnas Hornbachis. Sealse kloostris oli ta ise 11 aastat varem asutanud ja veetis seal ka elu viimased aastad. Sinna oli ta ka 1558. aastani maetud, kuid siis viidi ta säilmed üle Speyerisse ja 1578. aastal Innsbrucki. Tema esialgne kaljuhaud leiti 1953. aastal kunagise kloostris territooriumilt, praegu on seal väärkas mälestuspaik. Hornbachis kohtuvad mõlemad Lõuna-Pfalzi Jakobi palverännakuteed, mis algavad Speyeris ning kulgevad Prantsusmaa ja Põhja-Hispaania kaudu Püha Jakobi haua juurde Santiago de Compostelas. Pirminius tegutses misjonäri ja rändpiiskopina Lõuna-Saksamaal ja Alsace'is 8. sajandi esimesel poolel. Seega samal ajal, kui "majavardja ehk majordoomus" Karl Martell (689–741) Merovingi dünastia hävitas ning tema poeg Pippin (Pépin) Lühike ja lapselaps Karl Suur Karolingi dünastiale aluse panid. Pirminiuse päritolust on teada vähe. Vanemad uurijad võtsid aluseks tema nime ja oletasid teda pärinevat Hispaaniast läänegootide riigist või läänegootide asualalt Akvitaaniast. Hilisemad uuringud väidavad seevastu, et ta juured olevat hoopis šoti munkluses. Tema maailmapilt on nii gallia-rooma kui ka hispaania-akvitaania mõjuline. Võimalik, et Pirminiuse esivanemad läksid koos baski väljarändajatega Hispaaniast või Akvitaaniast Lõuna-Iiri- maale ja järgnevad põlvkonnad jäid pärast Lääne-Šotimaa vallutamist sinna elama.

Pirminiuse misjonäritegevus piirdus tollase Alemannia hertsogiriigiga praeguse Badeni ja Alsace'i alal. 724. aastal asutas ta Bodensee järve Reichenau saarel Mittelzelli kloostris, millest kujunes varakeskaegne kultuurikeskus. Kuulsaks sai Pirminius tänu illustreeritud käsikirjale, mis arvati hiljuti UNESCO "Inimkonna mälu" nimekirja. Munk Hermann Lombakas annab oma maailmakroonikas aasta 724 kohta teada: *Püha Pirminius, abt ja piiskop, viidi vürstide Bertholdi ja Nebi poolt Karli juurde ja Karl pani ta Reichenau ülemaks. Ta kihutas sealt minema maod (kurja) ja seadis oma kolme kohalolekuaasta jooksul sisse kloostrielu.* Hermann Lombakas oli Altshauseni krahvi Wolfrat II sünnist saati lombakas poeg, kes saabus seitsmeaastasena õppima Reichenau benediktlaste kloostrisse, pühitseti seal mungaks ega saanud kandetooli aheldatuna kloostrist lahkuda. Hoolimata raskest kõnedefektist kujunes ta oma aja kuulsaks kirjanikuks ja teadlaseks (matemaatik, muusik, ajaloolane), kirjutas liturgilisi laule, luuletusi ja suure maailmaajaloo kroonika Kristuse sünnist oma surmaaastani 1054. Ta sai 1043. aastal preestriks ja elu lõpul kloostris abtik, maetud Altshauseni lossikirikusse. Asutas kloostrid Schwarzwaldis ja Vogesenis. Ka Amorbachi kloostris asutamisel olla ta kaasa löönud. Kõigis tema asutatud kloostrites elati benediktiinide ordu reeglite järgi.

Pirminiuse kultus laienes Hornbachini, mis arenes väga populaarseks palverännakupaigaks, kõigepealt Alemannias, seejärel edasi Bayeris ja

Frangimaal ning isegi Tiroolis ja Ardennides. Kuid selle paiga kuulsus jäi saksakeelse kultuuriruumi piiresse. Eriti austatud oli Pirminius oma viimases tegevuspiirkonnas Hornbachis, Murbachis; Maursmünsteris (Marmontier's) ning Neuwiller-les-Savernes'is (Alsace), Niederalteichis (Bayer), Bodensee järve Reichenau saarel, Schwarzbachis ja Gengenbachis (Baden). Täni on tema kultus populaarne Freiburgi peapiiskopkonnas ning Speyeri, Straßburgi ja Churi (Šveits) piiskopkonnas.

Pärimus Pühast Pirminiusest, kellelt Saksamaal Rheinland-Pfalzi liidumaal asuv Pirmasensi linn oma nime sai, on tänini elav. Tema söögi-palvet *Damit uns Speis' und Trank gedeih, Sankt Pirmins Hand sie benedei!* (Sellega me täname söögi ja joogi eest, Püha Pirminiuse käsi teid õnnistagu!) loetakse tänini meelsasti enne sööki nii Reichenaul kui ka Pfalzis Hornbachis asuva Pirminiuslandi piirkonnas (toim).

²¹ 1841. aastal leidis ajaloodoktor Georg Waitz Merseburgi toomkapiitli raamatukogust kaks 9. või pigem 10. sajandil üles tähendatud vanas ülemsaksa keeles loitsu, mis pidid abistama vangiahelatest vabastamisel ja hobuse nikastanud jala ravimisel. Need loitsud on kirjutatud Fuldas tõenäoliselt enne aastat 1000 valminud teoloogilise käsikirja eeslehele ning neid peetakse vanagermaani kristluse-eelse paganausu mälestusmärkideks ja nõiakunsti näideteks. Leiukoha järgi on neid hakatud kogu maailmas nimetama Merseburgi loitsudeks.

Esimene neist on nn *idisiloits*, mis pidi aitama vangi ahelatest vabaks.

*Eiris sâzun idisi, sâzun hêra duoder.
suma hapt heptidun, suma heri lezidun,
suma clûbôdun umbi cuoniouuidi:
insprinc haptbandum, inuar uîgandun!*

[Kord istusid *idisiid* (valküürilaadsed, muinasskandinaavia kaitsejumalused – toim), istusid ümberringi.

Mõned rippusid köidikute küljes, mõned tõkestasid sõjaväge, üks osa neist rebis ahelaid:

Põgene kütkeist, page vaenlaste eest!]

Teine loits on lonkava hobuse ravimiseks:

*Phol ende Uuôdan uuorun zi holza.
Dû uuart demo Balderes uolon sin uuozi birenkit.
thû biguol en Sinthgunt, Sunna era suister,
thû biguol en Frîia, Uolla era suister;
thû biguol en Uuôdan sô hê uuola conda:
sôse bènrenkî, sôse bluotrenkî,
sôse lidirenkî:
bên zi bêna, bluot zi bluoda,
lid zi geliden, sôse gelimida sin!*

Dieter Harmening

[Phol (Baldur, Fol, Vol, Pfaohl) ja Wodan (Wotan, Odin) söitsid metsa,
Seal nikastas Balderi (Baldur, Phol, Fol, Vol, Pfaohl) sälg oma jalga.
Seal loitsisid teda Sindgunt ja Sunna, tema õde,
seal loitsisid teda Frija ja Volla, tema õde,
seal loitsis teda Wodan, kuidas vaid mõistis,
nii luunikastust kui verenikastust
kui liigesenikastust:
jalg jalaga, veri verega,
liiges liikmega, nagu nad oleksid longanud (või: et nad lonkasid).]

Analoogseid kujutlusi leiame sageli ka 5. ja 6. sajandi brakteaatidelt (keskaja õhukesed, ühelt küljelt vermitud ehismündid, 17. sajandist ka numismaatilise tähendusega õhukesed, ühepoolsed metallrahad), kus on kujutatud Wotanit haige (esi)jalaga hobust ravimas.

Tänini on teadlastele aga segased tekstis loetletud jumalate nimed. Üheselt on identifitseeritud vaid *Uuôdan* (Wodan, Wotan, Odin) ja tema naine *Frîia* (Freya). *Pholi* (Vol?, Fol?) kohta väidab osa õpetlasi, et seegi on jumala nimi. Samas võib Balder tähendada jumal Balder (Balduri) nime, või lihtsalt *hærrat*. Sinthgunti ja Sunnat, samuti Vollat on mainitud ainult selles tekstis. Viimast võiks enamiku teadlaste arvates samastada jumalanna Fulla, Friggi kammerneitsiga. Rootsi keeleteadlase Erik Brate (1857–1924) arvates on Volla ja Phol õde-venda nagu Freya ja Freyr. Kuid see on vaid hüpotees. Merseburgi 2. loitsu ehk nikastussõnu on Eestis kirja pandud poolsada varianti. Hobusega lähevad kirikusse Jeesus ja Peetrus, viimane arstib ka hobuse jalga (toim).

Kirjandus

Aelfric Grammaticus 1983. *Homilia de falsis diis*. Thorpe, Benjamin (toim). *Sermones catholici: In the original Anglo-Saxon with an English version*. Suppl. Pope, John C. 1967–1968. The homilies of the Anglo-Saxon Church 1. Hildesheim [et al.]: Olms = London: Aelfric Society 1844–1846.

Agobard (Agobardi Lugdunensis = Lyon'i Agobard) 1969. *Liber contra insulam vulgi opinionem de grandine et tonitruis*. S. Agobardi Lugdunensis episcopi, Eginhardi abbatis opera omnia: accedunt Claudii Taurinensis opuscula quae supersunt ... ; tomum claudunt Ludovici I cognomento Pii ... scripta, diplomata scilicet ecclesiastica et epistolae. Patrologiae cursus completus = Patrologia Latina. Series Latina 104. Turnholti: Brepols = Paris: Migne 1864.

Atto [Vercellensis] 1990. Sermo 13. *Attonis Vercellensis Episcopi Opera omnia ... ; acc. Leonis VIII. Antipapa epistolae et constitutiones ...* Migne, Jacques-Paul (koost & toim). Patrologiae cursus completus = Patrologia Latina. Series Latina 134. Turnhout: Brepols = Paris: Migne 1853.

Barlow, Claude W. (toim) 1950. *Martini Episcopi Bracarense Opera omnia*. Papers and monographs of the American Academy in Rome 12. New Haven (Connecticut): Yale University Press.

Begotti, Pier 1977. *Sulle origini medievali della cultura popolare*. Quaderni medievali 3. Bari: Dedalo, lk 87–102.

Brückner, Wolfgang 1994. Magische Volkskultur, ein Wiedergänger. *Bayerische Blätter für Volkskunde = BBV: Mitteilungen und Materialien* 21. Würzburg (Bayer): Blätter für Volkskunde & München: Nationalmuseum, lk 31–44.

Burchardus [Wormaciensis] 1853. *Burchardi Vormatiensis episcopi opera omnia: Praecedunt Sancti Henrici imperatoris augusti constitutiones et diplomata ecclesiastica; intermiscetur Abelboldi Trajectensis episcopi ... scripta vel scriptorum fragmenta quae supersunt*. Patrologiae cursus completus = Patrologia Latina. Series Latina 140. Paris: Migne.

Caesar [Arles'i piiskop] 1953. Sermones. *Corpus Christianorum*. Series latina (CCL) 104. Turnholti: Brepols.

Caspari, Carl Paul 1883. *Martini von Bracara's Schrift de correctione rusticorum*. Christiania: Malling.

Caspari, Carl Paul 1886. "Homilia de sacrilegiis", c. 17. *Eine Augustin fälschlich beigelegte Homilia de sacrilegiis*. Christiania: Brögger.

Daniel [Winchesteri piiskop]. *Epistola ad Bonifatium* 23. Monumenta Germaniae historica: Epistolae 23.

Derks, Paul 1991. Wodan und das wuetende heer: Ein Beitrag zur Methodenkritik der deutschen Mythologie. Brandt, Rüdiger & Derks, Paul & Storp, Ursula (koost). *Etwas Schriftliches zum Fest: Horst Wenzel zum 50. Geburtstag*. Essen, lk 51–122.

Festus, Sextus Pompeius 1965. *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Lindsay, Wallace Martin (toim). Hildesheim: Olms = Leipzig: Teubner 1913.

Frankfurter Allgemeine Zeitung 1993, 21. august, lk 26.

Grabmayer, Johannes 1994. *Volks Glaube und Volksfrömmigkeit im spätmittelalterlichen Kärnten*. Kulturstudien: Bibliothek der Kulturgeschichte 24. Wien et al.: Böhlau.

Gurevitš 1978 = Gurjewitsch, Aaron J. *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*. Fundus-Bücher 55/57. Mohr, Hubert (tölk). Dresden: Verlag der Kunst VEB (4. trükk: München: Beck 1989).

Gurevitš 1987 = Gurjewitsch, Aaron J. *Mittelalterliche Volkskultur: Probleme zur Forschung*. Beck'sche Sonderausgaben. Springer, Matthias (tölk). München: Beck 1987 (esmatrükk Fundus-Bücher 101/102. Dresden: Verlag der Kunst 1986).

Dieter Harmening

Harmening, Dieter 1979. *Superstitio: Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*. Würzburg, Universität, Habilitationsschrift. Berlin: Erich Schmidt.

Harmening, Dieter 1994. Aus "tieferer Schicht des Volksbewusstseins": Quellenkritische Anmerkung zu Aaron J. Gurjewitsch: "Mittelalterliche Volkskultur". *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*. Wolnzach: Kastner, lk 137–150.

Harnack, Adolf von 1905. *Militia Christi: Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten*. Tübingen: Mohr.

Harnack, Adolf von 1924. *Die Mission nach Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten 1: Die Mission in Wort und Tat*. 4., parandatud trükk. Leipzig: J. C. Hinrichs.

Hrabanus [Maurus] 1985. *De magicis artibus: B. Rabani Mauri Fuldensis abbatis et Moguntini archiepiscopi opera omnia*. Migne, Jacques-Paul (koost). *Patrologiae cursus completus = Patrologia Latina. Series Latina* 110. Turnhout: Brepols = Paris: Migne 1852, lk 1097.

Jecker, Gall 1927. *Dicta de sigulis libris canonicis*. Die Heimat des heiligen Pirmin, des Apostels der Alamannen. *Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens* 13. Münster (Westfalen): Aschendorff, lk 34–37.

Klinck, Roswitha 1970. *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*. *Medium aevum* 17. München: Fink.

Krawutzcky, Adam 1876. Das katechetische Lehrsystem des hl. Maximus von Turin. *Magazin für Pädagogik: Katholische Zeitschrift für Volkserziehung und Volksunterricht: Wochen-Ausgabe*. Neueste Folge 39. Stuttgart: Verlag des Katholischen Schulvereins für die Diözese Rottenburg, lk 146–149.

Krusch, Bruno (toim) 1997. *Vita Eligii (II: 16). Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquorum aliquot 2: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici*. *Monumenta Germaniae historica: Scriptores rerum Merovingicarum (MGH.SRM) 4*. Hannover: Hahn, 1997 = 1902, lk 634–742.

Köbler, Gerhard 1975. "Bauer" ("agricola, colonus, rusticus") im Frühmittelalter. Wenskus, Reinhard & Jankuhn, Herbert & Grinda, Klaus (toim). *Wort und Begriff "Bauer": Zusammenfassender Bericht über die Kolloquien der Kommission für Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas*. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: Philologisch-Historische Klasse* 3: 89. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 230–245.

Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 1890. *Divinae institutiones et epitome divinarum institutionum I. = L. Caeli Firmiani Lactanti Caeli Firmiani Lactanti opera omnia: Accedunt carmina eius quae feruntur et L. Caecilii*

qui inscriptus est de mortibus persecutorum liber. Brandt, Samuel & Laubmann, Georg von (toim). Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum (CSEL) 19. Vindobonae [et al.]: Tempsky & Lipsiae: Freytag.

Mansi, Giovanni Domenico (toim) 1903. *De Poenitentia*. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio 24. Paris: Welter, 1903 = Venedig 1780.

Maximus [Taurinensis = Tours'i Maximus] 1986. *Sancti Maximi, episcopi Taurinensis, opera omnia ...* Patrologiae cursus completus = Patrologia Latina. Series Latina 57. Turnhout: Brepols = Paris: Migne 1847.

Monumenta Germaniae Historica: *Inde ab anno Christi 500 usque ad annum 1500*. 1893. Leges 3: Capitularia regum Francorum. Sectio 1. Hannover: Hahn.

Orosius, Paulus 1882. *Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII: Accedit eiusdem Liber apologeticus*. Zangemeister, Karl (toim & komment). Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum (CSEL) 5. Vindobonae [Viin]: C. Geroldi et al.

Ranke, Kurt 1975. Agrarische und bäuerliche Denk- und Verhaltensweisen im Mittelalter. Wenskus, Reinhard & Jankuhn, Herbert & Grinda, Klaus (toim). *Wort und Begriff "Bauer": Zusammenfassender Bericht über die Kolloquien der Kommission für Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: Philologisch-Historische Klasse 3: 89. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 287.

Schannat, Johann Friedrich & Hartzheim, Joseph 1970a. *Concilia Germaniae: in 11 tomis 3: Concilia 1000–1290*. Supplementum tomi 3: Index chronologicus canonum, primis XI saeculis aerae christianae in et ab Ecclesiis Germaniae acceptatorum. Aalen: Scientia Verlag (uustrükk väljaandest Köln: Krakamp & Simon 1760).

Schannat, Johann Friedrich & Hartzheim, Joseph 1970b. *Concilia Germaniae: in 11 tomis 4: Concilia 1290–1400*: Supplementa tomorum 2, 3 et 4. Aalen: Scientia Verlag = Köln: Krakamp & Simon 1761.

Schmitz, Hermann Joseph 1958a. *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren: nach handschriftlichen Quellen dargestellt 1: Die Bussbücher und die Bussdisziplin der Kirche*. Graz: Akad. Druck- und Verlags-Anstaltung = Mainz 1883.

Schmitz, Hermann Joseph 1958b. *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren 2*. Graz: Akad. Druck- und Verlags-Anstaltung = Düsseldorf: Schwann 1898.

Schönbach, Anton E. 1900. *Zeugnisse Bertholds von Regensburg zur Volkskunde*. Studien zur Geschichte der altdeutschen Predigt 2. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien : Philosophisch-Historische Klasse 142. Wien: Gerold [et al.].

Dieter Harmening

Stuart, Heather & Walla, Fred 1987. Die Überlieferung der mittelalterlichen Segen. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 116, lk 53–79.

Sturlese, Loris 1988. Wie lebt es sich im Fegefeuer? Volkskultur des europäischen Spätmittelalters. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 30. april, lk 29.